

DOI: 10.47632/2075-4817-2021-89-110

СВЯТИЙ ТЕОДОР СТУДИТ ПРО БОЖЕСТВЕННУ ЛІТУРГІЮ І ЧАСТОТУ ЄВХАРИСТІЇ¹

У роботі розглянуто твори св. Теодора Студита про служіння Божественної Літургії та частоту прийняття Євхаристії. В уривку з «Листа 554» (написаного бл. 809–811 рр.) згадується щоденне прийняття Євхаристії поза Божественною Літургією, що ця стаття контекстуалізує на основі подібних молитов та обрядів у збережених літургійних рукописах часів життя Теодора. Інші його твори, наприклад «Великі катехизи» і «Малі катехизи», вказують на контекст Євхаристії в рамках спільного богочитання, яке наголошувало на впорядкованому співі в церкві та спільнотній молитві. Служіння щоденної Божественної Літургії стало пізнішою монашою практикою, яка витіснила практику частого відправлення Літургії Предосвячених Дарів чи інші способи отримання Причастя поза контекстом Божественної Літургії.

Ключові слова: Теодор Студит, Божественна Літургія, Євхаристія, Причастя, церковний спів, візантійська літургія.

Вступ

Для богословів та істориків, які досліджують спадщину Київської Русі, ранні зв'язки між Києво-Печерською лаврою і студитським монашеством є добре відомими, вони задокументовані. Згідно з першими джерельними свідченнями про заснування Києво-Печерської лаври, ченці київських печер уже з дуже раннього періоду прийняли устав Студійського монастиря, що в Константинополі. У Слові 7 «Києво-Печерського патерика» згадується, що

---

¹ Попередню версію цієї статті виголошено як доповідь «Правящи добродѣтельное житіе и иночское правило»: раннє Києво-Печерське монашество і твори святого Теодора Студита про Божественну Літургію і частоту Євхаристії» на міжнародній конференції «Києво-Печерська Лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь віки» 20 липня 2018 р. в Києво-Печерській лаврі. Висловлюю подяку д-ру Сергієві Шумилу за можливість участі в конференції, д-ру Христині Фостяк – за поради стосовно тексту і перекладу цієї статті та о. д-ру Василю Рудейковій й д-ру Марії Горячій – за корисні поради щодо змісту.

св. Теодосій отримав Студійський устав і «впровадив його у своєму монастирі, звідки устав поширився по всіх монастирях Руси..., де дотримувалися добродійного життя і монашого Правила»². Найдавніші документи цього уставу зберігаються в грецьких та слов'янських рукописах, які вже дослідив Олексій Пентковський³. Я не робитиму в статті спроб відслідкувати точне виконання цього уставу на теренах сучасної України й у Київській лаврі, оскільки для цього немає джерел раннього Типікона Києво-Печерської лаври з XI чи XII ст. Натомість метою моєї статті є проаналізувати твори Теодора Студита, котрі лягли в основу уставу, прийнятого в Києві за життя свв. Антонія і Теодосія Печерських. Я розгляну його твори про літургію та спільне монаше життя в кеновії, зосередивши увагу на конкретному аспекті творів св. Теодора, а саме особливому акцентуванні на частому служінні Божественної Літургії та прийнятті Євхаристії як у житті ченців у монастирі, так і в житті мирян.

Святий Теодор Студит (759 – 11 листопада 826)⁴ відомий у візантійській літургіології роллю в так званому «студитському і саваїтському синтезі» – поєднанні монаших і катедральних елементів православного богослужіння з Константинополя і Палестини, внаслідок якого утворилося те, що сьогодні знаємо як «візантійський обряд» православної літургійної традиції⁵. Для ві-

² «...правлящи добродѣтельное житіе и иночское правило». Текст «Патерика» див.: *Патерик Києво-Печерський* / упоряд. Ірина Жиленко, відп. ред. В. М. Колпакова, 2-ге вид. Київ 2001; *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters* / за ред. D. Abramovič; упоряд. D. Tschizewskij. München 1964. Іноземні переклади з допоміжними вступними поясненнями й аналізом: *The Paterik of the Kievan Caves Monastery* / перекл. М. Heppel; передм. Sir Dmitri Obolensky. Cambridge, MA 1989; *Das Väterbuch des Kiewer Höhlenklosters* / упоряд. D. Freydank, G. Strum, Jutta Harney. Graz – Wien – Köln 1989. Про ранню історію Києво-Печерської лаври і життя св. Антонія див.: F. J. Thomson. *Saint Anthony of Kiev – the Facts and the Fiction: The legend of the blessing of Athos upon early Russian monasticism // Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines* (Institut slave de Prague) 56 (1995) 637–668.

³ А. М. Пентковський. *Типикон патріарха Алексія Студита в Візантії і на Русі*. Москва 2001.

⁴ Збереглися чотири житія, укладачі яких послідовно уникають представлення будь-яких чуд св. Теодора, показуючи його радше як політика й адміністратора: François Halkin. *Bibliotheca hagiographica Graeca*, т. 2. Bruxelles 1957, № 1754, 1755, 1755d, 1755f. Вступну бібліографію про життя св. Теодора Студита див.: А. Kazhdan. *Theodore of Stoudios // Oxford Dictionary of Byzantium* / ред. А. P. Kazhdan та ін. New York 1991 [далі – ODB], т. 3, с. 2044–2045; *Theodori Studitae Epistulae* / упоряд. G. Fatouros. Berlin 1991, т. 1, с. 3*–20*; R. Chohli. *Theodore Stoudite: The Ordering of Holiness*. Oxford 2002; Th. Pott, OSB. *Byzantine Liturgical Reform. A Study of Liturgical Change in the Byzantine Tradition* / перекл. з франц. P. Meyendorff. Crestwood, NY 2010, с. 115–151; його ж. *Réforme monastique et évolution liturgique. Le réformisme stoudite // Crossroad of Cultures: Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* / ред. H.-J. Feulner, E. Velkovska, R. F. Taft, SJ. Roma 2000, 557–589. Детальніше про Теодора в контексті монастиря Студіон див.: O. Delouis. *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios à Constantinople. La contribution d'un monastère à l'histoire de l'Empire byzantin (v. 454–1204)*, 2 тт. Université Paris I Panthéon-Sorbonne. Paris 2005 (неопубл. докторська дис.).

⁵ R. F. Taft, SJ. *The Byzantine Rite: A Short History*. Collegeville, MN 1992, с. 52–66; його ж. *Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite // Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988) 179–194.

зантиністів Теодор Студит відомий переважно захистом ікон у часи іконоборства й антипатією до ересі та розколу. Втім, він був також «промотором» і реставратором спільнотного чернецтва з вираженим літургійним спрямуванням. Така позиція була дещо революційною, оскільки у VIII та IX ст. моделлю святості вважали саме відлюдництво⁶. До важливих документів, котрі регламентували монаше життя в Студіоні, належить студійський літургійний Типікон, який приписують константинопольському патріархові Алексію Студитові (1025–1043), що уклав Типікон для свого монастиря Успіння Пресвятої Богородиці в Константинополі⁷. Раніші тексти, які приписують св. Теодору, – це його «Заповіт»⁸; Студійський устав, або Ὑποτύπωσις, який регламентував повсякденне життя монастиря і широко використовувався іншими монастирями в IX–XII ст.⁹; «Малі катехизи», які Студит виголошував тричі на тиждень, у середу, п'ятницю й неділю, після відпусту на утрени¹⁰, і ще раніші «Великі катехизи», виголошені для монахів Студіону на початку Теодорового ігуменства, які пізніше читали приватно в келіях¹¹.

Теодор і студитське братство були творцями великої кількості гимнографічних творів. Вони також спричинилися до укладення такої важливої літургійної книги, як Трійодь¹². Інформацію про цю діяльність черпаємо

⁶ A. Kazhdan. Hermitic, Cenobitic, and Secular Ideals in Byzantine Hagiography of the Ninth Centuries // *Greek Orthodox Theological Review* 30 (1985) 473–487, особливо с. 476; Julien Leroy. La réforme studite // *Il monachesimo orientale. Atti del convegno di studi orientali che sul predetto tema si tenne a Roma, sotto la direzione del Pontificio Istituto Orientale, nei giorni 9, 10, 11 e 12 aprile 1958*. Roma 1958, с. 181–214, тут с. 183.

⁷ A. Kazhdan. Alexios Stoudites // *ODB*, т. 1, с. 67; Пентковський. *Типікон патріарха Алексія Студита*, с. 42–48.

⁸ 3. *Theodore Studites: Testament of Theodore the Studite for the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople* / перекл. T. Miller // *Byzantine Monastic Foundation Documents* / ред. J. Thomas, Angela Constantinides Hero, т. 1. Washington, D.C. 2000 (далі – *BMFD*), с. 67–83 [= *Testament*]; Delouis. *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios*, т. 1, с. 108–122.

⁹ 4. *Stoudios: Rule of the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople* / перекл. T. Miller // *BMFD*, т. 1, с. 84–119 [= *Hypotyposis*].

¹⁰ *Testament*, с. 78 (§ 11); Лист 10 // *Theodori Studitæ epistulæ*, т. 1, с. 33, 44–46; *Hypotyposis* [B16, 21, 36].

¹¹ Упорядкував «Велику катехизу» Жульєн Леруа: J. Leroy. *Études sur les Grandes Catéchèses de S. Théodore Studite* / ред. O. Delouis, за уч. S. J. Voicu. Città del Vaticano 2008. Див. також: Delouis. *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios*, т. 1, с. 83–108. Про опис практики читання катехиз у монастирях Південної Італії див.: S. Lucà. La distribuzione calendariale delle Catechesi di Teodoro di studio nel Vat. gr. 2112 // *Manuscripta Graeca et Orientalia. Mélanges monastiques et patristiques en l'honneur de Paul Géhin* / ред. A. Binggeli, A. Boud'hors, M. Cassin. Leuven 2016, с. 497–522.

¹² М. А. Момина. О происхождении греческой триоди // *Палестинский сборник* 28 [91] (1986) 112–119. Перелік піснеспівів, приписаних св. Теодору: *Theodori Studitæ Epistulæ*, т. 1, с. 31*–35*. Інші книги, що містять піснеспіви студитів: R. F. Taft, N. Patterson-Ševčenko. Oktoechos // *ODB*, т. 2, с. 1520; S. S. R. Frøyshov. The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem // *Saint Vladimir's Theological Quarterly* 51:2–3 (2007) 139–178.

з обширного листування Теодора з різними церковними та світськими діячами¹³.

Найавторитетнішим після Теодорових листів і «Катехиз» джерелом є Студійський устав (Ἰποτύλωσις), оскільки, на думку Жульєна Леруа, його зміст узгоджується з традиціями, описаними в «Катехизах»¹⁴. Томас Потт зазначає, що Студійський устав дозволяє

вивчити деякі важливі аспекти літургійного менталітету його автора... Дійсно, це не просто літургійне правило, а радше письмове вираження цілісної традиції монашого життя, натхненної Богом і прийнятої Теодором... Літургійне життя розглядається тут не як ізольована сутність, а як суттєвий, фундаментальний і невід'ємний аспект монашого життя.¹⁵

Нам не відомо, яким було монаше і літургійне життя студитів до Теодора, оскільки немає жодних джерел із того часу¹⁶. Як визнає Томас Потт, «студійська реформа, перш ніж бути реорганізацією візантійського монашого життя, прагнула духовної реформи самого монашества»¹⁷. Теодор був зацікавлений у збереженні та відновленні монашої традиції шляхом «повернення до древнього способу життя»¹⁸, прикладом якого вважав палестинське монашество. Тут я відкладу питання про Часослов та інші аспекти впливу саваїтів на студитське монашество, а зосереджуся радше на Божественній Літургії та Євхаристії¹⁹.

Найдревнішими рукописами мінеї є *Sinai. gr. 607*, *Sinai. gr. 596*, *Sinai. gr. 608* та *Sinai. gr. NE MG 28*, які походять із IX–X ст.: А. Ю. Никифорова. *Из истории Минеи в Византии. Гимнографические памятники VIII–XI вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае*. Москва 2012, с. 94. У цій праці Олександра Никифорова вказує на рукописи мінеї століттям раніше, ніж припускали до того, наприклад у дослідженнях Роберта Тафта: R. F. Taft. *Me-naion* // *ODB*, т. 2, с. 1338.

¹³ Перелік усіх творів, приписаних св. Теодорові: *Theodori Studitae Epistulae*, т. 1, с. 21*–38*.

¹⁴ J. Leroy. *Le cursus canonique chez saint Théodore Studite* // *Ephemerides Liturgicae* 68 (1954) 5–19.

¹⁵ Pott. *Byzantine Liturgical Reform*, с. 125.

¹⁶ Leroy. *La réforme studite*, с. 181–214; Pott. *Byzantine Liturgical Reform*, с. 116.

¹⁷ Pott. *Byzantine Liturgical Reform*, с. 142.

¹⁸ «...ζητῶν εἰς τὴν ἑμαυτοῦ σωτηρίαν τινὰ βοήθειαν, ἵνα μὴ ἀπόλωμαι, ἢ θείαν ἢ ἀνθρωπίνην, τὴν δυναμένην ἀνανεώσασθαι τὴν σωτήριον πολιτείαν καὶ ὁδοποιῆσαι καὶ εὐτακτῆσαι ἕκαστα ἡμῶν εἰς τὸ ἀρχαῖον σχῆμα καὶ πολιτεύμα, τοῦ κανονικῶς καὶ ἐννόμως, ὡς ὑποφαίνουσιν αἱ τῶν θείων πατέρων βίβλοι...» (Теодор Студит. *Μεγάλη κατήχησις* 25 // А. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. *Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου μεγάλη κατήχησις*. СПб 1904, с. 173); Pott. *Byzantine Liturgical Reform*, с. 120.

¹⁹ Про питання саваїтських літургійних практик: D. Galadza. *Liturgy at the Great Lavra of St. Sabas from its Beginnings to the First Crusade: A Preliminary Survey* // *Orientalia Christiana Periodica* 85 (2019) 113–138. Збірник доповідей лювенської конференції 2019 р. на тему саваїтської літургії і літератури в спільному історичному контексті має вийти найближчим часом у серії «Orientalia Lovaniensia Analecta / Bibliothèque de Byzantion».

Святий Теодор Студит про Євхаристію і служіння Божественної Літургії

Як уже згадувалося, ми дуже мало знаємо про монашу літургію в Константинополі до IX ст.²⁰ Втім, саме у Студійському монастирі вперше ввійшла у православну традицію практика щоденного служіння Божественної Літургії. Це було нововведення, яке залишило слід у православних літургійних книгах²¹. Часте святкування Божественної Літургії супроводжувалося виразним наголошуванням Теодора на частому прийманні Причастя, хоча цю настанову ченці виконували по-різному²². Часте прийняття Тіла і Крові Ісуса Христа творило спільноту одним тілом і виражало єдність в «одному Господі, одній вірі, одному Бозі ... та єдиній Церкві» (εἷς Κύριος, μία πίστις, εἷς Θεός ... καὶ μία ἐκκλησία)²³. Розгляньмо те, що відомо про практику частого Причастя та щоденної Божественної Літургії в часи Теодора.

У «Листі 554», написаному під час заслання, між 809 і 811 рр., до Платона, духовного батька Студита, що доводився йому дядьком, Теодор каже, що навіть у засланні щоденно приймає Причастя:

...μίαν ταύτην παρηγορίαν εὑρηκα... ἐξ ἀναγνώσεως καὶ ἐρωτήσεως τῶν Ἀνατολικῶν μαθῶν τὸ χρῆναι τοὺς ἡσυχάζοντας εἰ δυνατόν καθ' ἑκάστην μεταλαμβάνειν τῆς θείας κοινωνίας. ἐχρησάμην οὕτως καὶ εὔρον βοήθειαν ὁ ἄθλιος... καὶ τί γὰρ μεῖζον εἰς ἀγαλλίασιν καὶ φωτισμὸν εἶη ἢ τῇ ψυχῇ πλεον τῆς θείας κοινωνίας; ἐν ποτηρίῳ δὲ ὑαλίνῳ ἀφωρισμένῳ προβαλὼν οἶνον καὶ εὐξάμενος τὰ συνήθη μετέχω ὁ ἀνάξιος τοῦ δώρου...²⁴

...Я знайшов цю єдину втіху... через читання і бесіди зі східними Отцями я дізнався, що необхідно, щоб монахи, коли це можливо, приймали Святе Причастя щодня. Так я, окаянний, робив і знайшов допомогу... Бо що є більшою радістю та просвітленням для душі, якщо не Святе Причастя? Виливши вино у призначену чашу з кристалевого скла і молячись звичайні молитви, я, недостойний, приймав Святі Дари.

Важливо відзначити, що згадка св. Теодора про «читання і бесіди зі східними Отцями» (ἀναγνώσεως καὶ ἐρωτήσεως τῶν Ἀνατολικῶν) показує його намагання обґрунтувати практику щоденного Причастя як відродження

²⁰ P. Hatlie. *The Monks and Monasteries of Constantinople, ca. 350–850*. Cambridge 2007; Pott. *Byzantine Liturgical Reform*, с. 116.

²¹ Про результат впровадження такої практики щоденного Причастя див.: S. Parenti. La «vittoria» nella Chiesa di Costantinopoli della Liturgia di Crisostomo sulla Liturgia di Basilio // *Acts of the International Congress Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872–1948)*, Rome, 25–29 September 1998 / ред. R. F. Taft, SJ, Gabriele Winkler. Roma 2001, 907–928.

²² Cholij. *Theodore Stoudite*, с. 197–200.

²³ Лист 273 // *Theodori Studitae epistulae*, т. 2, с. 403–405, тут с. 404.

²⁴ Лист 554 // *Theodori Studitae epistulae*, т. 2, с. 849, рядки 50–57; нім. анотація: *Theodori Studitae epistulae*, т. 1, с. 491*–492*. Див. також: S. Alexopoulos. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite: A Comparative Analysis of Its Origins, Evolution, and Structural Components*. Leuven 2009, с. 27.

звичаю, відомого на християнському Сході – ймовірно, у палестинському чернецтві. Роберт Тафт зазначає, що, попри велику кількість текстів про щоденну Євхаристію, «в ранній період служіння щоденної Божественної Літургії не відіграло ніякої ролі в монашому житті»²⁵. Свідчення еретичного та напів'єретичного монашества показують, що Божественну Літургію служили в неділю, у великі свята або ж коли в монахів виникала потреба причаститися²⁶. Схожою була практика й у палестинських лаврах: ченці збиралися в суботу й неділю, служили Божественну Літургію та причащалися. Дії монахів у келіях не кодифікувалися, хоча приватне Причастя Передшеосвячених Дарів у келіях було досить поширеним явищем, особливо в Палестині²⁷. Не зрозуміло, чи фразу «молившись звичайні молитви» (εὐξάμενος τὰ συνήθη) слід інтерпретувати як щоденне служіння Божественної Літургії, чи просто як певне молитовне правило перед Причастям Святих Дарів²⁸.

Хоча св. Теодор не подає деталей щодо чину або змісту того правила, є кілька свідчень про чини Причастя наприкінці дня в контексті 9-го часу²⁹. Часослов *Sinai. gr. 863* з IX ст., що походить із лаври св. Сави Освященного неподалік Єрусалиму, містить таку молитву 9-го часу, де згадується Причастя Таїнств Христових:

²⁵ R. F. Taft, SJ. Changing Rhythms of Eucharistic Frequency in Byzantine Monasticism // *Il monachesimo tra eredità e aperture. Atti del Simposio «Testi e temi nella tradizione del monachesimo cristiano» per il 50° Anniversario dell'Istituto Monastico di Sant'Anselmo, Roma, 28 maggio – 1 giugno 2002* / ред. M. Bielawski, D. Hombergen. Roma 2004, 419–458, тут с. 420. Див. також: його ж. The Frequency of the Eucharist throughout History // *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*. Roma 2001², 87–110; його ж. The Frequency of the Celebration of the Eucharist throughout History // *Between Memory and Hope: Readings in the Liturgical Year* / ред. M. E. Johnson. Collegeville, MN 2001, 77–96.

²⁶ Taft. Changing Rhythms of Eucharistic Frequency, с. 421–423, і приклади Анастасія Синаїта: Anastasius Sinaita. *Narrationes utiles animae* (CPG 7758).

²⁷ Стефанос Алексопулос (Alexopoulos. *Presanctified Liturgy*, с. 29–30) подає три приклади «домашнього Причастя» з Йоана Мосха: Johannes Moschos. *Pratum spirituale* (CPG 7376).

²⁸ Алексопулос (Alexopoulos. *Presanctified Liturgy*, с. 27–28) не вирішує питання контексту Причастя в цьому Теодоровому прикладі. Можливими варіантами є чин на Причастя в савваїтському Часослові *Sinai. gr. 863* (див. нижче прим. 30 та 31) або зображальні в часослові з Південної Італії (*Torino, Biblioteca Nazionale Universitaria, B. VII. 30*; див. прим. 31). Про пізніші канонічні приписи Царгородського патріарха Ніла Керамевса (1388) стосовно Причастя поза храмом див.: V. Marinis. The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: A Symbolic Understanding of the Byzantine Church Building // *Byzantinische Zeitschrift* 108:2 (2015) 753–770, тут с. 769. Про освячення чаші на Літургії Передшеосвячених Дарів див.: В. Рудейко. Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів // *Наукові записки УКУ: Богослов'я* 3 (2016) 25–39.

²⁹ В. Рудейко. *Часослов за каноном лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*. Львів 2016, с. 177–182.

Ὁ τὴν ψυχὴν ἐπὶ ξύλου κρεμάμενος ἐννά-
τη ὥρα παραδοῦς τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ συ-
σταυρωθέντι σοι ληστῇ ὁδοποιήσας τὴν
εἰς τὸν παράδεισον εἴσοδον, μὴ με παρί-
δης, μὴ με ἀποδοκιμάσης, ἀγαθέ, ἀλλ'
ἀγίασον τὴν ψυχὴν μου καὶ φώτισον τὴν
διάνοιαν, καὶ τῆς ἀθανάτου τρυφῆς κοινω-
νὸν με ἀνάδειξον τῶν μυστηρίων σου, ἵνα
γευσάμενός σου τῆς χρηστότητος, ὕμνον
ἀσίγητον προσαγάγω σοι, ὑπὲρ πάντα πο-
θήσας σοῦ τὴν ὠραιότητα· Χριστὲ ὁ Θεὸς
ἡμῶν, δόξα σοι.³⁰

Ти, що, висячи на дереві, в дев'ятий час
душу Отцеві віддав і розп'ятому з Тобою
розбійникові вхід до Раю відчинив, не за-
будь про мене, не відкинь мене, Благий,
але освяти душу мою, і просвіти думку,
і яви мене причасником безсмертної на-
солоди Твоїх Таїнств, щоб, скуштувавши
Твоєї благості, я приносив Тобі невимов-
каючу пісню, понад усе прагнучи краси
Твоєї, Христе, Боже наш, слава Тобі.³¹

Схожа молитва 2-го антифону 9-го часу (Εὐχὴ ὥρας θ' ἀντιφώνου β') кате-
дрального уставу міститься в найдревнішому Євхологоні Барберіні (ватикан-
ський рукопис *Barb. gr.* 336):

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀμαρτίαις περιπε-
σόντα τὸν ἄνθρωπον μὴ παρίδων, ἀλλὰ τῆς
ἐπουρανίου καταξιώσας βασιλείας διὰ τῆς
σῆς οἰκονομίας καὶ τῶν ὧν ἀχράντων μυ-
στηρίων· αὐτός, φιλόνηθε βασιλεῦ, τῇ
σῇ ἀρρήθῃ θεότητι καὶ ἡμῖν τοῖς ἐπικαλου-
μένοις σε ὄπλον καταφυγῆς καὶ σωτηρίας
γενοῦ, εἰς τὸ ἐκκλίνειν πάντα τὰ σκάνδαλα
τὰ ἐπαγόμενα ἡμῖν διὰ τῶν παγίδων τοῦ
ἐχθροῦ, ἐλπίζειν τε ἐπὶ σοὶ τῷ εὐεργέτῃ καὶ
λυτρωτῇ καὶ σητῆρι ἡμῶν. Ἐκφῶ(νησις)
ὅτι ἡγίασαι καὶ δεδόξαστα τὸ πάντιμον
[ὄνομά σου τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ
τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς
τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων].³²

Господи Боже наш, що не погордив лю-
диною, яка впала у гріх, але Своїм про-
видінням і Своїми пречистими Таїн-
ствами сподобив [її] Царства небесного.
Сам, Чоловіколюбче Царю, невимовним
Твоїм божеством будь і нам, що призи-
ваемо Тебе, щитом пристановища і спа-
сіння для уникнення всіх спокус, наве-
дених на нас сітями ворожими, і надією
на Тебе, нашого Доброчинця, Визволит-
еля і Спасителя. *Виголос:* Бо освятило-
ся і прославилося величне [ім'я Твоє,
Отця, і Сина, і Святого Духа нині, і по-
всякчас, і на віки віків].³³

Окрім того, ще один часослов IX ст., *Sinai. gr.* 864, містить піснеспіви кла-
сичної метрики (катὰ στίχον) полуношниці, у яких згадано Причастя:

³⁰ *Sinai. gr.* 863, арк. 72–73зв.; J. Mateos, SJ. Un horologion inédit de Saint-Sabas. Le Codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle) // *Mélanges Eugène Tisserant*, т. 3: *Orient Chrétien, Deuxième partie*. Città del Vaticano 1964, с. 53–54.

³¹ Пор.: Рудейко. *Часослов за каноном лаври святого отця нашого Сави*, с. 84. Про чин Причастя безпосередньо після 9-го часу див. с. 86–89. Той самий тропар є і в 9-му часі Туринського часослова IX ст. Див.: N. Preda. *Manuscrisul B.VII.30 (Psalterium cum glossa) de la Biblioteca Națională din Torino*. București 2018, с. 140. Схоже, що традиція була поширеною в IX ст.

³² *Barberini gr.* 336, арк. 75–75зв.; *Евхологий Барберіни гр. 336. Издание текста, предисловие и примечания* / уряд. Е. Велковская, С. Паренти. Омск 2011, с. 321.

³³ Висловлюю подяку за український переклад о. Василеві Рудейку.

Τῆς σαρκός σου, Χριστέ, μετελάβομεν

καὶ τοῦ αἵματος σου ἠξιώθημεν,
τῆς ἡμέρας τὸν δρόμον ἐδράμομεν,
τῆς νυκτός τὴν ἀνάπαυσιν δὸς ἡμῖν,
ὁ <καὶ> σάρκα φορών καὶ παθὼν δι' ἡμᾶς,
ὁ ἐκ τῆς Θεοτόκου τεχθεὶς ὡς Θεός.³⁴

Після того, як ми причастилися Тіла Тво-
го, Христе,

і Крові Твоєї удостоїлися,
пережили тяготу дня,
даруй нам відпочинок уночі,
Ти, що прийняв тіло і постраждав за нас,
Ти, що народився від Богородиці як Бог.³⁵

Отож у всіх трьох джерелах молитов часослова з VIII–IX ст. є згадка про Причастя в контексті вечірніх молитов, що вказує на зв'язок між літургійним правилом часослова і Євхаристією³⁶.

Що стосується кеновійного монашества, то раннє чернецтво дуже неохоче допускало священників у свої ряди, боячись підпасти під владу єпископа. З огляду на це в багатьох ранніх монастирях серед братів було мало єромонахів, якщо взагалі були, а тому для Божественної Літургії і прийняття Причастя ченці ходили до місцевого храму³⁷.

Як стверджує Пітер Гатлі, до Теодора Студита константинопольське чернецтво мало тенденцію «зливатися з міським ландшафтом, а не виділятися як незвичне або небезпечне», принаймні у сфері літургійної практики³⁸. Коли йдеться про літургійну практику у Великій церкві – Святій Софії в Константинополі, то знаємо, що богослужіння добового кола (тобто вечірню й утрєню) служили там щодня від часу заснування цього храму, а Божественну Літургію – лише в суботу, неділю та свята, у тому числі 68 так званих «стаційних богослужінь» із процесіями по місті, практикування яких тривало до IX або X ст.³⁹ У Софійському соборі Божественну Літургію починають служити щодня аж у 1044 р. – після того, як імператор Константин IX Мономах (1042–1055) призначив спеціальні кошти для священників собору на такі служіння⁴⁰.

³⁴ *Sinai. gr.* 864, арк. 72зв.; *Livre d'heures du Sinai (Sinaiticus graecus 864)* / упоряд. Soeur Maxime (Leila) Ajjoub, J. Paramelle, SJ. Paris 2004, с. 274.

³⁵ Висловлюю подяку за український переклад о. Василю Рудейкові.

³⁶ Євхологіон IX ст. *Sinai. gr.* NE МГ 53, арк. 13зв.–39, містить різні вечірні молитви, але без наявних євхаристійних тем. Існує також незвичне закінчення вечірні у Великому пості з молитвою «Всесвята Тройце, єдиносущна державо», яка завершується словами «Єдин свят, єдин Господь», що може бути вказівкою на часте Причастя. Дякую о. Василю Рудейкові за це зауваження та українські переклади цих текстів.

³⁷ Taft. *Changing Rhythms of Eucharistic Frequency*, с. 425.

³⁸ Hatlie. *The Monks and Monasteries of Constantinople*, с. 6.

³⁹ J. F. Baldovin, SJ. *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*. Roma 1987, с. 209–214, 292–303.

⁴⁰ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* / упоряд. I. Bekker, т. 2. Bonn 1839, с. 609; Taft. *The Frequency of the Celebration*, с. 83–84.

Перше виразне свідчення про спільну щоденну Божественну Літургію знаходимо в Студійському уставі, у розділі між описами книг бібліотеки і продуктів харчування в повсякденному житті монастиря:

Χρή εἶδέναι, ὡς ἠνίκα ἐννάτη ποιοῦμεν ἀπὸ τῆς ἕκτης λειτουργεῖ ὁ πρεσβύτερος· εἰ δὲ ἕκτην μέλλομεν ἐσθίειν ἀπὸ τῆς τρίτης. Ἐὰν δὲ ἀργίαν ἄγομεν τῶν ὥρων καὶ κάμνομεν, ἢ μὲν θεία λειτουργία ὦραν τρίτην σημαίνει. Μετὰ δὲ τὴν συμπλήρωσιν αὐτῆς, κρούει τὸ ξύλον τρίς, καὶ συνάγονται πάντες ἀδελφοὶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ, καὶ μετὰ τὸ ψάλλα τὰ τυπικὰ καὶ λαβεῖν εὐλογίαν, κατέρχονται εἰς τὴν τράπεζαν.⁴¹

Слід знати, що коли ми служимо дев'ятий час, то пресвітер служить Літургію в шостий час; а якщо ми їстимемо [в шостий час], то Літургія служиться в третій час. Якщо ж ми не служимо часів і працюємо, то сигнал до Божественної Літургії буває в третій час. Коли закінчується Літургія, тричі б'ють у дерев'яне било й усі брати збираються в тому ж місці, а після співання обідниці й отримання благословенного хліба відходять до трапезної.

Хоч у цьому уривку не зазначено прямо, що Божественну Літургію треба служити щодня, його формулювання дає зрозуміти, що її, безумовно, служили дуже часто – частіше, ніж спільне служіння часів. Щоденний розклад треба було пояснити, і Божественну Літургію можна було служити в різні часи ранку. Фразу «коли ми служимо дев'ятий час» (ἠνίκα ἐννάτη ποιοῦμεν) можна розуміти як вказівку на пісні дні поза Великим постом – як, наприклад, перед празниками свв. апостолів Петра і Павла (29 червня) і Різдва Христового (25 грудня) або ж по середах і п'ятницях⁴².

У деяких із «Малих катехиз» Теодор обговорює питання частого Причастя й підкреслює спільні аспекти прийняття Святих Тайн. У 59-й Малій катехизі він запитує риторично: «Чи ж не щодня ми причащаємося Його пречистого Тіла і Крові?» (Οὐχὶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν τοῦ ἀχράντου αὐτοῦ σώματος καὶ αἵματος μεταλαμβάνομεν)⁴³, а в 46-й Малій катехизі Теодор використовує метафору Тіла Христового, щоб пояснити наслідки прийняття Святих Дарів для тіла кожного окремого християнина:

⁴¹ *Hypotyposis* [A27]: А. Дмитриевский. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока*, т. 1: *Тυπικά*. Київ 1895, с. 233; *Hypotyposis* [B27]: PG 99:1713В. Див. також *Hypotyposis* [A27] = [B27]; *BMFD*, т. 2, с. 108–109.

⁴² *Hypotyposis* [A29] і [B29]; *BMFD*, с. 110. Щодо інших посилань на Божественну Літургію див.: *Hypotyposis* [A38], [B37]; *BMFD*, с. 113–115.

⁴³ Теодор Студит. *Μικρά κατήχησις 59 // Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίου μικρὰ κατήχησις* / уряд. Е. Auvray. Paris 1891, с. 209–212, тут с. 210; Théodore Stoudite. *Petites catéchèses* / перекл. з грецьк. А.-М. Mohr, вступ. М.-Н. Congourdeau. Paris 1993, с. 139–140. На початку 59-ї Малої катехизи згадується піст (καλὴ ἢ νηστεία), так що контекстом цієї катехизи міг бути Великий піст, згідно з рубрикою заголовка: τῆ κυριακῆ τῆς β' ἑβδομάδος або ἑβδομάς τετάρτη τῆ τετράδι τῆς τρίτης ἑβδομάδος. Див.: Теодор Студит. *Μικρὰ κατήχησις 59* / уряд. Е. Auvray, с. 558 (*Catechesis LIX, variae lectiones*).

ὁμοίως δὲ, ὡς ἠγαπημένοι, ὡς μαθηταὶ τοῦ πράου καὶ εἰρηνοδώρου Δεσπότη, πράως καὶ ἐπιεικῶς ἐμπολιτεύεσθε «εἰρήνην διωκόντες μετὰ πάντων καὶ τὸν ἁγιασμόν, οὐ χωρὶς, οὐδεὶς ὄψεται τὸν Κύριον», ἄλλως τε αἰδοῦμενοι καὶ τὸ δεσποτικὸν σῶμα τε καὶ αἷμα, οὐ μεταλαμβάνειν ἡξιώμεθα. Μὴ τοίνυν ἢ ὑποδεχομένη τὰ ἄχραντα δῶρα ψυχῇ ὑποδεχέσθω ταραχὰς τε καὶ μανίας καὶ ἔκτοπλα ἐπιθυμήματα, μηδὲ τὸ στόμα τὸ ἀρῶμενον τῆς ἀθανάτου πηγῆς ἐκφερέτω βορβορώδεις λόγους καὶ κενὰ ἀμαρῦματα, μηδὲ οἱ καθαγιασθέντες ὀφθαλμοὶ τῷ τιμῷ αἵματι τεθηριωμένα βλέπετωσαν καὶ πορνικὰ ἀναζωγραφείτωσαν θεάματα, μηδὲ ἡ χεὶρ θησαυρίζουσα τὰ θεῖα ἀπτέσθω ἄ μὴ θέμις· ἀλλὰ πάντα τὰ μέλη ὡς Χριστοῦ μέλη φυλακτέα καὶ σωστέα.⁴⁴

Що стосується вас, мої возлюблені, то, як учні лагідного й миротворчого Господа, жийте смиренно і справедливо, «з усіма дбайте про мир і святість, без яких ніхто не побачить Господа» (Євр 12:14), стоячи у страхі Господнього Тіла і Крові, яких ви удостоїлися причаститись. Тому, приймаючи пречисті Дари, нехай душа не знає турбот, глупот і недоцільних бажань; нехай уста, що черпають із безсмертного Джерела, не видають мерзенні слова і марну, нечисту воду; нехай ні очі, освячені пречистою Кров'ю, не дивляться на речі звирячі й не уявляють собі хтивих образів, ні рука, яка зберігала божественні Дари, не торкається того, що незаконне. Але всі члени – як члени Христа – повинні бути збережені та спасенні.

Участь у Божественній Літургії та Євхаристії

Інший контекст, у якому Теодор використовує образи тіла, щоб підкреслити важливість індивідуальної чистоти у приготуванні до Причастя, – це пояснення обов'язків і порядку в спільних богослужіннях. Тут особливу увагу приділено церковному співу⁴⁵. Наприклад, у 10-й Епіграмі св. Теодор описує посаду канонарха, відповідального за літургійні читання та спів, а також за подання знаків, щоб починати відповідну частину служби⁴⁶:

⁴⁴ Теодор Студит. *Μικρὰ κατήχησις* 46 / упоряд. E. Auvray, с. 166–170, тут с. 168; Théodore Stoudite. *Petites catéchèses*, с. 113–115, тут с. 114.

⁴⁵ Більшість джерел, котрі говорять про церковний спів та співаків, датуються часом після IV Хрестового походу 1204 р., що ускладнює точне розуміння виконання церковного співу в IX ст. порівняно з пізнішими періодами. Див., наприклад: Ch. Hannick. *The Performance of the Kanon in Thessaloniki in the 14th Century* // *Studies in Eastern Chant*, т. 5 / ред. D. Conomos. Crestwood, NY 1990, 137–152; N. K. Moran. *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*. Leiden 1986, с. 14–26; B. Schartau. *On Collecting 'Testimonia' of Byzantine Musical Practice* // *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin (Université de Copenhague)* 57 (1988) 159–166; його ж. 'Testimonia' of Byzantine musical practice, chiefly collected from nonmusical (literary) sources, III // *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin (Université de Copenhague)* 68 (1998) 53–62. Ця частина ґрунтується на моїй попередній статті: D. Galadza. 'Open your mouth and attract the Spirit': St. Theodore Stoudite and Participation in the Icon of Worship // *Church Music and Icons: Windows to Heaven. Proceedings of the Fifth International Conference on Orthodox Church Music, University of Eastern Finland, Joensuu, Finland, 3–9 June 2013* / ред. I. Moody, Maria Takala-Roszczenko. Joensuu 2015, 441–455, особл. с. 447–449.

⁴⁶ «Πρὸ δὲ τῆς εἰσόδου τῆς λιτῆς σημαίνει ὁ κανονάρχης, καὶ γίνεται ἡ ἔναρξις» (*Ἠυποτύποις* [A2]); Дмитрієвскій. *Описание литургических рукописей*, т. 1, с. 228. Сьогодні деякі з цих обов'язків пов'язані з роллю священників і дияконів; наприклад, проповідь св. Йоана Золотоустого на Пасху сьогодні читає священник або єпископ, який очолює богослуження, а не канонарх, як це було передбачено за часів св. Теодора.

Εἰς τὸν κανονάρχην	<i>Канонарху:</i>
Ἀρχηγὸς ἐστὼς τῆς λύρας τῶν ἁσμάτων ψάλτιγξ φάνηθι τῇ μελουργίᾳ ξένη·	Ти, який ведеш спів ліри, Покажи себе сурмою для творення дивної музики:
σάλπιζε καιρῷ τὸ ξύλον, καθὼς δέοι, κίνει δέ σου τὴν γλῶσσαν ὡς πλῆκτρον φέρων, ἀεὶ πρεπόντως τὸν στοχὸν συνεισάγων ἀσύγχυτον, κάλληχον, ὄργάνου δίκην,	Звучи деревом ⁴⁷ у потрібний час, Рухай язиком, як плектр, Завжди вводь стих достойно, У правильному порядку, солодким звуком, як цінний музичний інструмент,
τὸ τῆς ἀδελφότητος εὐρυθμῶν στόμα· τάσσοις ἅπαντα πᾶσιν ἀξιοχρέως, μὴ πρὸς χάριν, μὴ μῆνιν ἢ λύπη δόσιν, ἀλλ' ἐν δικαίᾳ τῷ λόγῳ καὶ τῷ τρόπῳ· πάντες γάρ εἰσι τοῦ Θεοῦ καὶ σοῦ μέλη. Οὕτως φρονῶν γοῦν ἐκ Θεοῦ λήψη στέ- φος. ⁴⁸	Гармонізуй уста братства. Завжди давай накази достойно, Не на користь ні гніву, ні смуткові, Але правильно і за порядком; Бо всі є частиною Тіла Божого і тілом вашим. Таким чином, якщо ти так налаштований, отримаєш свій вінець від Бога.

Як бачимо, провід співом складав лише частину обов'язків канонарха, відповідальність якого, за св. Теодором, мала духовну спрямованість. Вона включала в себе визнання Божого образу і Божої подоби в кожному члені Тіла Христового, щоб отримати божественну винагороду. Студійський устав не згадує конкретних співців, але кілька разів каже, що «всі брати співають разом так само» (ὁμοφώνως τῶν ἀδελφῶν πάντων ψαλλόντων)⁴⁹. Уставник (ταξίαρχος) мав підтримувати порядок не тільки серед співаків, а й серед усіх вірних під час пасхального поцілунку наприкінці утрени Пасхи й загалом на всіх богослужіннях, пильнуючи, щоби брати не поснули⁵⁰. Монаше братство мало, як правило, добру освіту, адже в монашій «федерації» студитів

⁴⁷ Тобто вдарянням у дерев'яне било чи симандрон (σήμεντρον): Alice-Mary Talbot. *Semantron* // *ODB*, т. 3, с. 1868.

⁴⁸ PG 99:1784B; Theodoros Studites. *Jamben auf verschiedene Gegenstände* / упоряд. і перекл. з грецьк. P. Speck. Berlin 1968, с. 133–136 (з нім. перекладом); франц. переклад: Épigramme X // Théodore Stoudite. *Les Grandes Catéchèses (Livre I)* / вступ. J. Leroy, упоряд. і перекл. з грецьк. F. de Montleau. Bégrolles en Mauges 2002, с. 580.

⁴⁹ *Hypotyposis* [A2] і [B2]; Дмитрієвській. *Описание литургических рукописей*, т. 1, с. 226. Прикладом тут є тропар Пасхи.

⁵⁰ *Hypotyposis* [A2]). Пізніші типікони з Константинополя перераховують конкретну кількість співаків або служителів на літургії, наприклад: δομωστίκοι – 2, λαοσυνακτοὶ – 2, ψάλται – 16, κανονάρχη – 4, окрім бл. 18 клириків у типіконі XII ст. з монастиря Пантократора в Царгороді. Див.: P. Gautier. *Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator* // *Revue des Études Byzantines* 32 (1974) 1–145, тут с. 14 і 79. Термін ὁ λαοσυνακτής походить від λαός (народ) і συνάγω (зібрання), тобто той, хто збирає людей і наводить порядок у церкві. Див.: *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, т. 5 / ред. E. Trapp та ін. Wien 2005, с. 916; Moran. *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, с. 16.

сильно наголошували на науці й навчанні, хоч альтернативним до читання заняттям під час обідньої перерви визнавали також сон⁵¹. Завдяки освіченості монахів св. Теодор міг наполягати на спільній участі в псалмоспіві:

Οἱ μεμυκότες ὡς ἄλογα ζῶα ἐν καιρῷ λειτουργίας παντοίας ἀνοίξατε τὸ στόμα καὶ ἐλκύσατε πνεῦμα, ψάλατε τῷ κυρίῳ συνε- τῶς.⁵²

Ви, що залишаєтеся під час усіх богослужінь із замкнутими устами, як тварини без розуму: розтуліть уста і наповніться Духом. Співайте псалми Господу з розумінням.

Покликання на Псалом 46:86 – «співайте з розумінням» (ψάλατε συνετῶς) – кілька разів з'являється у творах св. Теодора як наказ щодо правильної поведінки на молитві. Збиратися разом у церкві та співати було загальними обов'язками братства, як ми читаємо у 232-й Великій катехизі:

Αἱ ἡμέραι ἀγίαи; καὶ ἀγιάζεσθε· νηστεία καὶ ὀλιγότης βρωμάτων, καὶ καθαγίνεσθε τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα· ψαλμῳδία εὐτονώτεραи καὶ ἀναγνώσεις, καὶ λύρα γίνεσθε παναρμόνιος κρουομένη τῷ πνεύματι. Συνέρχεσθε προθύμως ἐν ταῖς συνάξεσι, καὶ χορὸς ἐστὲ ἀγγελικός.⁵³

Чи є ці дні святі? Освятіться! Чи є піст і нестача їжі? Очистіть свої душі та тіла! Чи довші псалмоспів і читання? Станьте лірою гармонійною, на якій грає Святий Дух. Збирайтеся швидко на богослужіннях: ви – ангельський хор.

Наголошуючи на спільній участі, Теодор дає зрозуміти, що розлад неприпустимий. У 99-й Малій катехизі він присвячує довгий абзац конкретному випадку недбалості під час богослуження. Зокрема, він скаржиться: «якщо в інших сферах добрий порядок – це прекрасно, то тим більше – в нашій бесіді та молитві з Богом»⁵⁴.

⁵¹ *Hypotyposis* [A33].

⁵² Теодор Студит. *Μεγάλη κατήχησις* II.83 (Τοῦ περὶ τὸν σεισμὸν φόβου...) [нумерована 268 згідно з Leroy]; Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου μεγάλη κατήχησις*, с. 550–558 [нумерована 79 згідно з Παπαδόπουλος-Κεραμεύς], тут с. 557; J. Cozza-Luzi. *Sancti Padri Nostri Theodori Studitae sermones reliqui Magnae Catecheseos // Nova Patrum Bibliotheca* / уряд. А. Mai, т. 10.1. Roma 1905, с. 118–123 [нумерована 104, X/1 згідно з Cozza-Luzi], тут с. 122.

⁵³ Теодор Студит. *Μεγάλη κατήχησις* III.29 (Τῆ καλῆ καὶ πίονι γῆ...) [нумерована 232 згідно з Leroy]; J. Cozza-Luzi. *Sancti Theodori Studitae Sermones Magnae Catecheseos // Nova Patrum Bibliotheca* / уряд. А. Mai, т. 9.2. Roma 1888, с. 146–148 [нумерована 53, IX/2 згідно з Cozza-Luzi], тут с. 147. Посилання на «зібрання» та «ангельський хор» не стосуються виключно монашого контексту або «ангельського образу», бо для патристичного мислення обов'язковою умовою участі в церковному співі є хрещення, а не монаший постриг. Див.: М. Richard. *Asterii Sophistae Commentariorum in Psalmos quae supersunt accedunt aliquot homiliae anonymae*. Oslo 1956, с. 115, 122, 233; R. F. Taft, SJ. *The Interpolation of the Sanctus into the Anaphora: When and Where? A Review of the Dossier. Part II // Orientalia Christiana Periodica* 58 (1992) 83–121, тут с. 98–99.

⁵⁴ Теодор Студит. *Μικρὰ κατήχησις* 99 / уряд. Е. Auvray, с. 339–342, тут с. 341–342; Théodore Stoudite. *Petites catèchèses*, с. 215–217. Для подальших посилань: Galadza. 'Open your mouth and attract the Spirit', с. 452–453.

Закликаючи до належного співу, св. Теодор підкреслює його духовні й педагогічні переваги: коли співаємо з розумінням, то «знайдемо спокій для наших душ, будемо чудовим прикладом для інших, служитимемо Богові й у цьому успадкуємо вічне життя в Христі Ісусі, нашому Господі»⁵⁵. Про педагогічні переваги належного співу Теодор пише в «Листі 276» (818 р.) до патріарха Томи Єрусалимського, де скаржиться, що іконоборчі пісні вивчають у школі, а піснеспіви про ікони занедбуються⁵⁶. Православне вчення, передане в літургійних поетичних творах, було скомпрометоване незнанням піснеспівів або вторгненням конкурентних еретичних пісень. У ще одному прикладі Теодор заохочує здібних монахів вивчати напам'ять літургійні поетичні твори, які вони самі склали і співали у храмі. Перевага такого підходу полягала в тому, що ченці змогли б виконувати ці твори без книг, переносючи співану молитву на рівень свого внутрішнього ества та роблячи її власною, що також веде до спасіння⁵⁷.

Ці заклики до церковного співу та участі в богослужіннях подібні до наголосу Теодора на частому Причасті, про який ми говорили вище.

Як зауважує Север'єн Салавіль, єдине, чого Теодор вимагає від своїх ченців у приготуванні до Причастя, – це «чистота совісті» (*καθαράς συνειδήσεως*)⁵⁸. Однак висновок Салавіля про те, що часте Причастя і служіння Божественної Літургії були поширеними в грецьких монастирях у часи Теодора⁵⁹, тепер, у світлі найновішого вивчення цього питання, здається неприйнятним.

⁵⁵ «Οὕτω γὰρ συνετώς ψάλλοντες εὐρήσομεν ἀνάπαυσιν ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν μάλα, τοῖς τε ἄλλοις ἐσόμεθα καλὸν ὑπόδειγμα, καὶ ἐπὶ πᾶσι κἀν τούτῳ τὸν Θεὸν θεραπεύοντες κληρονόμοι γενώμεθα τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν...» (Теодор Студит. *Μικρὰ κατήχησις* 99 / у поряд. E. Auvray, с. 339–342, тут с. 342; Théodore Stoudite. *Petites catéchèses*, с. 217).

⁵⁶ «παραστέλλονται ψαλμοὶ ἀρχαιοπαράδοτοι, ἐν αἷς περὶ εἰκόνων ἄδεται τι, ἀντάδεται τὰ νέα δόγματα, ἀσεβῆ εἰς προὔπτον κείμενα, ἄλλα τοῖς παισὶ πρὸς τῶν διδασκάλων παραδιδόμενα καὶ μεταστοιχείωσις τῶν πάντων ἀθεωτάτη» (Лист 276 // *Theodori Studitæ epistulæ*, т. 1, с. 320*–321*, т. 2, с. 409–412, тут с. 411; Pott. *Byzantine Liturgical Reform*, с. 138). Це Теодорове розчарування нагадує проблему з піснями Арія під час процесійних богослужень у Константинополі в IV ст. Див.: Taft. *Byzantine Rite*, с. 31–32.

⁵⁷ Теодор Студит. *Μεγάλη κατήχησις* I.4 (Ὡς ἐπὶ προσώπου ὑμῶν...) [нумерована 289 згідно з Leroy]; Théodore Stoudite. *Les Grandes Catéchèses (Livre I)*, с. 156. Аналіз результатів участі у співі див.: M. Mudri-Zubacz. *Liturgical Song as an Aural Icon: Towards a Theology of Sound and Participation // Church Music and Icons: Windows to Heaven. Proceedings of the Fifth International Conference on Orthodox Church Music, University of Eastern Finland, Joensuu, Finland, 3–9 June 2013 / ред. I. Moody, M. Takala-Roszczenko. Joensuu 2015, 456–474.*

⁵⁸ «ὁ καὶ νῦν ἐπιδιδούντες ἐρωτώμεν, τίμι λόγῳ ἐπιζητεῖ σου ἡ τιμότης φάναί με περὶ τῆς θείας κοινωρίας καὶ τίνοσ χάριν τοσαῦτα ἔτη σπανίως μετέχεις; τοῦτο γὰρ λόγον ὀφείλει τινὰ ἔχειν. οὐ γὰρ τὸ σπανίως ἢ τὸ καθ' ἐκάστην ἀπλῶς, ἀλλὰ τὸ μετὰ καθαρᾶς συνειδήσεως μεταλαμβάνειν δέον» (Лист 553// *Theodori Studitæ epistulæ*, т. 1, с. 491*, т. 2, с. 846–847); S. Salaville, AA. *Messe et communion d'après les Typika monastiques byzantins du Xe au XIVe siècle // Orientalia Christiana Periodica* 13 (1947) 282–298, тут с. 282.

⁵⁹ Salaville. *Messe et communion*, с. 283.

Практика щоденної Літургії, яку пропагував Теодор, почала поширюватися на інші монастирі, про що свідчать пізніші літургійні устави-типікони, такі як Типікон монастиря Евергетіс XI ст.⁶⁰ Втім, це не означає, що неодмінно поширювалась і практика щоденного Причастя. Типікон монастиря Евергетіс вказує, що Божественну Літургію «потрібно обов'язково служити у храмі щодня», але ченці не повинні «причащатися без благословення від настоятеля, проте й не повинні вважати себе негідними причастя без того, щоб повідомити про це настоятеля»⁶¹.

Частота святкування Божественної Літургії: свідчення літургійних рукописів

Зважаючи на важливість Божественної Літургії в житті Церкви, може стати несподіванкою та обставина, що, за словами Стефано Паренті, у канонічному законодавстві до XI ст. практично немає документації про збільшення частоти служіння Божественної Літургії⁶². Єдиний наявний документ, що стосується цього питання, – κεφάλαιον, приписуваний патріарху Никифорові Константинопольському (806–815), – вважається проблематичним джерелом⁶³. Однак відповідь можна знайти в рукописах таких богослужбових книг, як ранні Євхологіони і Євангелія та Апостоли.

Рукописні Євхологіони показують, що до IX ст. основною Божественною Літургією, яку служили в Константинополі, була Літургія св. Василя Великого. Літургія св. Йоана Золотоустого була відома, але правила її по будніх днях⁶⁴. Упродовж IX–X ст. Літургію св. Василя служили в неділі й у дні великих свят; в XI ст. служіння Літургії св. Василя Великого почали обмежувати до десяти днів у році, пов'язаних головно з постом, а саме до Великого четверга і Великої суботи, навечерій Різдва і Богоявлення, а також у неділі Великого посту⁶⁵. Зі спадом частоти вжитку Літургії св. Василя вже напри-

⁶⁰ Salaville. *Messe et communion*, с. 284–286.

⁶¹ P. Gautier. Le typikon de la Théotokos Évergétis // *Revue des Études Byzantines* 40 (1982) 22–25; 22. Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis / перекл. з грецьк. R. Jordan // *BMFD*, т. 2, с. 474–475 (§5).

⁶² P.-P. Joannou. *Discipline générale antique (IVe–IXe s.)*, т. 1, ч. 2: *Les canons des Synodes Particuliers*. Grottaferrata 1964, с. 150–151; S. Parenti. Osservazioni sul testo dell'Anafora di Giovanni Crisostomo in alcuni eucologi italo-greci (VIII–XI secolo) // *Ephemerides Liturgicae* 105 (1991) 120–154, тут с. 151.

⁶³ V. Grumel. *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, т. 1: *Les actes des patriarches*, т. 2–3: *Les registes de 715 à 1206* / упоряд. J. Darrouzès. Paris 1989; тут т. 2–3, с. 33 (373а).

⁶⁴ Це можна зрозуміти на підставі послідовності літургій в рукописах. Див.: Літургія св. Василя Великого (*Barberini gr.* 336, арк. 1зв.–22); Літургія св. Йоана Золотоустого (*Barberini gr.* 336, арк. 23зв.–37); *Євхологій Барберини гр.* 336, с. 267–293 (§§ 1–41).

⁶⁵ Літургія св. Йоана Золотоустого, арк. 1зв.–26; Літургія св. Василя Великого, арк. 119зв.–131зв.; G. Passarelli. *Leucologio cryptense* Г.β. VII (sec. X). Thessalonike 1982, с. 67–86, 156–167.

кінці XI ст. намітилася тенденція, що Літургію св. Йоана Золотоустого, зарезеровану раніше на будні, почали служити в усі інші дні року⁶⁶.

Завершальні зауваження і висновки

Свідчення Теодора Студита про зростання частоти прийняття Причастя і служіння Божественної Літургії надають правдоподібності думці, що його «духовна реформа» чернецтва спричинила зміни в усій візантійській літургійній традиції. Чи то безпосередньо, чи опосередковано, але акцент Теодора Студита на щоденному служінні Божественної Літургії мав вплив навіть на літургійну практику в соборі Святої Софії в Константинополі. Пітер Гатлі заявив, що «освітня система» студитів «заклала основу для цих літургійних змін, надаючи ченцям необхідні навички та організацію. Отримавши відповідну освіту, монах міг брати безпосередню участь у вимогливому літургійному житті спільноти...»⁶⁷. Подальше зниження частоти прийняття Причастя в пізньому візантійському періоді вказує, мабуть, на прямий зв'язок між освітою, духовним проводом і практикою частого Причастя⁶⁸. У цьому сенсі Томас Потт досить вдало спостеріг, що «студійська реформа», з точки зору літургії, є радше «духовною реформою», ніж просто «реформою» монашого життя⁶⁹.

Повертаючи тепер увагу назад до Києва і лаври, можна побачити певний відгомін студитських підходів до практики Причастя й участі в богослуженнях у «Кієво-Печерському патерику». Після рукоположення до священства св. Теодосій Печерський щодня служив Божественну Літургію⁷⁰. «Патерик» представляє його служіння в контексті спільноти, побудованої на основі смиренності й чистої християнської любові. Повсякденне життя монастиря складалося з праці й молитви, яка включала Божественну Літургію⁷¹. Навіть

⁶⁶ Таку хронологію розвитку подано за: Parenti. La «vittoria», с. 34–41, 46–47. Можливість служіння Літургії Передшеосвячених Дарів поза Великим постом і далі залишається недооціненою. Стефанос Алексопулос описує служіння Літургії Передшеосвячених Дарів на Воздвиження (14 вересня), Стрігіння (2 лютого), Благовіщення (25 березня), на коронації імператора, вінчаннях та інших подіях (Alexopoulos. *Presanctified Liturgy*, с. 58–80).

⁶⁷ Hatlie. *Monks and Monasteries of Constantinople*, с. 436–437.

⁶⁸ Taft. *Changing Rhythms of Eucharistic Frequency*, с. 451–452.

⁶⁹ Pott. *Byzantine Liturgical Reform*, с. 148–149.

⁷⁰ «Тъгда же блаженный отъць нашъ Феодосій поставленъ бысть презвутеръмъ повелѣни-емъ преподобнааго Антонія и бѣ по вся дъни божѣствную службу съвършая съ всякимъ смѣрениемъ, бяше бо кроткъ нравъмъ, и тихъ смъмыслъмъ, и простъ умъмъ, и духовныя всея мудрости испълненъ. Любѣвъ же непорочну имѣя къ всей братији» (Слово 8, 14: Про поставлення святого на пресвітерство // *The Paterik of the Kievan Caves Monastery* / перекл. Нерпел, с. 41).

⁷¹ «Таче по томъ начаткъ пѣнию заутръньому творяху и тако паки дѣлаху ручное свое дѣло. Другоици же въ оградѣ копахуть зелиинааго ради растения, дондеже будяше годъ

після завершення будівництва Великої церкви Печерського монастиря деякі ченці залишилися на «старому місці», щоби зберегти практику щоденної Божественної Літургії⁷².

Це тільки деякі приклади виконання Студійського уставу, натхненого творами св. Теодора Студита, в монастирі Студіон у Царгороді та в ранньому житті Києво-Печерської лаври. Із представлених вище джерел можна зробити три загальні висновки:

1. Щоденне служіння Божественної Літургії чи приймання Євхаристії було перш за все монашою практикою. Приклад Царгорода, де монахи почали цю практику, а Велика церква – Свята Софія царгородська з великою кількістю духовенства і щоденною вечірнею та утренею – прийняла її понад століття пізніше, заслуговує на увагу.

2. Первісна практика щоденного приймання Євхаристії не передбачала щоденного служіння Божественної Літургії, оскільки, за свідченням св. Теодора Студита, дуже поширеною була практика Причастя з передосвяченої Євхаристії. Тому треба розрізняти дві різні дії: прийняття Причастя і служіння Літургії. Найкращий приклад цієї різниці – сучасна Літургія Передшеосвячених Дарів, де існує Причастя без анафори та освячення. Літургійні рукописи підтверджують поширеність служіння цієї Літургії на різні свята літургійного року, як-от Воздвиження (14 вересня), Стрітєння (2 лютого), Благовіщення (25 березня), та на інші важливі події (наприклад, коронація імператора, вінчання тощо)⁷³.

3. Практика частой Євхаристії як вершини літургійного життя збігалася з наголосом на молитовному житті, яке передбачало спільну й активну участь вірних у співі на богослуженнях вечірні й утрєні та духовну підготовку до Причастя через аскетичне життя згідно з Божими заповідями.

божьствѣнууму славословію, и тако вѣси вѣкупѣ съшедѣшеся вѣ цѣркѣвѣ, пѣнія часомѣ творяхуть, таче святую службу съврѣшивѣше, и тако вѣкусивѣше мало хлѣба и паки дѣлѣ ся своимѣ кѣждо имяшеть. И тако по вся дѣни трудящеся, пребывахуть вѣ любви Божии» (Слово 8, 15: Про відхід великого Антонія // *The Paterik of the Kievan Caves Monastery* / перекл. Нерпел, с. 42).

⁷² «Ту же братии преселивѣшемѣся, и онѣдеже малу ихѣ оставѣшю, и съ тѣми прозвутеру и диакону, якоже по вся дѣни и ту святая литургия съврѣшаеться» (Слово 8, 50: Про поставлення Великої Церкви Печерської // *The Paterik of the Kievan Caves Monastery* / перекл. Нерпел, с. 79).

⁷³ Alexopoulos. *Presanctified Liturgy*, с. 58–80; Рудейко. Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів.

Бібліографія

Джерела – Sources

Літургійні рукописи – Liturgical manuscripts

Дмитрієвскій А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока*, т. 1: *Тупіка́*. Київ 1895.

Dmitrievskij A. *Opisanie liturgicheskikh rukopisej, hranyashchihysya v bibliotekah pravoslavnago vostoka*, vol. 1: *Тупіка́*. Kiev 1895.

Евхологий Барберини гр. 336. *Издание текста, предисловие и примечания* / упоряд. Е. Велковская, С. Паренти. Омск 2011.

Evhologij Barberini gr. 336. Izdanie teksta, predislovie i primehaniya / ed. E. Velkovskaya, S. Parenti. Omsk 2011.

Рудейко Василь. *Часослов за канонем лаври святого отця нашого Сави: Впровадження. Переклад. Коментарі*. Львів 2016.

Rudeiko Vasyly. *Chasoslov za kanonom lavry sviatoho ottsia nashoho Savy: Vprovadzheniia. Pereklad. Komentari*. Lviv 2016.

Barberini gr. 336 (Diktyon 64879, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/64879/>)

Grottaferrata Г.β. VII (Diktyon 17899, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/17899/>)

Livre d'heures du Sinai (Sinaiticus graecus 864) / ed. Soeur Maxime (Leila) Ajjoub, Joseph Paramelle, SJ [= Sources Chrétiennes, 486]. Paris 2004.

Mateos Juan, SJ. Un horologion inédit de Saint-Sabas. Le Codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle) // *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. 3: *Orient Chrétien, Deuxième partie* [= Studi e testi, 233]. Città del Vaticano 1964, 47–76.

Passarelli Gaetano. *Leucologio cryptense Г.β. VII (sec. X)* [= Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 36]. Thessalonike 1982.

Preda N. *Manuscrisul B.VII.30 (Psalterium cum glossa) de la Biblioteca Națională din Torino*. București 2018.

Sinai. gr. 863 (Diktyon 59238, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/59238/>).

Sinai. gr. 864 (Diktyon 59239, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/59239/>).

Sinai. gr. NE ΜΓ 53 (Diktyon 61091, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/61091/>).

Torino, Biblioteca Nazionale Universitaria, B. VII. 30 (Diktyon 63820, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/63820/>).

Твори святого Теодора Студита – Works of St. Theodore Stoudite

Cozza-Luzi J. *Sancti Theodori Studitae Sermones Magnae Catecheseos* // *Nova Patrum Bibliotheca* / упоряд. А. Mai, vol. 9.2. Roma 1888; *Sancti Padri Nostri Theodori Studitae sermones reliqui Magnae Catecheseos* // *Ibid.*, vol. 10.1. Roma 1905.

Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίου μικρὰ κατήχησις / ed. Emmanuel Auvray. Paris 1891.

- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α. *Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου μεγάλη κατήχησις*. Санкт-Петербург 1904.
- Theodoros Studites. *Jamben auf verschiedene Gegenstände* / ed., tr. P. Speck [= Supplementa byzantina, 1]. Berlin 1968.
- Theodori Studitae Epistulae* / ed. Georgios Fatouros [= Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 31]. Berlin 1991.
- Théodore Stoudite. *Petites catéchèses* / tr. Anne-Marie Mohr, intr. Marie-Hélène Congourdeau. Paris 1993.
- Theodore Studites: Testament of Theodore the Studite for the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople* / tr. Timothy Miller // *Byzantine Monastic Foundation Documents* / ed. John Thomas, Angela Constantinides Hero, vol. 1 [= Dumbarton Oaks Studies, 35]. Washington D.C. 2000, 67–83 [= *Testament*].
- Stoudios: Rule of the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople* / tr. Timothy Miller // *Byzantine Monastic Foundation Documents* / ed. John Thomas, Angela Constantinides Hero, vol. 1 [= Dumbarton Oaks Studies, 35]. Washington, D.C. 2000, 84–119 [= *Hypotyposis*].
- Théodore Stoudite. *Les Grandes Catéchèses (Livre I)* / intr. Julien Leroy; ed., tr. Florence de Montleau [= Spiritualité Orientale, 79]. Bégrolles en Mauges 2002.
- Інші Джерела – Other Sources**
- Патерик Києво-Печерський* / упоряд. Ірина Жиленко, відп. ред. В. М. Колпакова, 2-ге вид. Київ 2001.
- Pateryk Kyievo-Pecherskyi* / ed. Iryna Zhylenko, V. M. Kolpakova, 2nd ed. Kyiv 2001.
- Пентковский Алексей М. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва 2001.
- Pentkovskiy Aleksey. *Tipikon patriarha Aleksiya Studita v Vizantii i na Rusi*. Moskva 2001.
- Anastasius Sinaïta. *Narrationes utiles animae* (CPG 7758).
- Evergetis: *Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis* / tr. Robert Jordan // *Byzantine Monastic Foundation Documents* / ed. John Thomas, Angela Constantinides Hero [= Dumbarton Oaks Studies, 35]. Washington D. C. 2000, vol. 2, 454–506.
- Gautier Paul. Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator // *Revue des Études Byzantines* 32 (1974) 1–145.
- Gautier Paul. Le typikon de la Théotokos Évergétis // *Revue des Études Byzantines* 40 (1982) 5–101.
- Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* / ed. Immanuel Bekker [= Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 14]. Bonn 1839.
- Grumel Venance. *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. 1: *Les actes des patriarches*, т. 2–3: *Les registes de 715 à 1206* / ed. Jean Darrouzès. Paris 1989.
- Joannou Périclès-Pierre. *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, vol. 1, part. 2: *Les canons des Synodes Particuliers* [= Fonti, 9]. Grottaferrata 1964.

Johannes Moschos, *Pratum spirituale* (CPG 7376).

Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters / nach der Ausgabe von D. Abramovič; neu hg. Dmitrij Tschizewskij [= Slavische Propyläen, Texte in Neu- und Nachdrucken, 2]. München 1964.

The Paterik of the Kievan Caves Monastery / tr. Muriel Heppel, intr. Sir Dmitri Obolensky [= Harvard Library of Early Ukrainian Literature, 1]. Cambridge, MA 1989.

Richard M. Asterii *Sophistae Commentariorum in Psalmos quae supersunt accedunt aliquot homiliae anonymae* [= Symbolae Osolenses, Fasc. supplet., 16]. Oslo 1956.

Das Väterbuch des Kiewer Höhlenklosters / ed. Dietrich Freydank, Gottfried Strum, Jutta Harney. Graz – Wien – Köln 1989.

Опрацювання – Studies

Момина М. А. О происхождении греческой триоды // *Палестинский сборник* 28 [91] (1986) 112–119.

Momina M. A. O proiskhozhdenii grecheskoj triodi // *Palestinskij sbornik* 28 [91] (1986) 112–119.

Никифорова А. Ю. *Из истории Минеи в Византии. Гимнографические памятники VIII–XI вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае*. Москва 2012.

Nikiforova A. YU. *Iz istorii Minei v Vizantii. Gimnograficheskie pamyatniki VIII–XI vv. iz sobraniya monastyrya svyatoj Ekateriny na Sinae*. Moskva 2012.

Рудейко Василь. Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів // *Наукові записки УКУ: Богослов'я* 3 (2016) 25–39.

Rudeiko Vasyl. Kilka pytan shchodo Bozhestvennoi Liturhii Peredsheosvychenykh Dariv // *Naukovi zapysky UKU: Bohoslovia* 3 (2016) 25–39.

Alexopoulos Stefanos. *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite: A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components* [= Liturgia Condenda, 21]. Leuven 2009.

Baldovin John F., SJ. *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy* [= *Orientalia Christiana Analecta* 228]. Roma 1987.

Cholij Roman. *Theodore Stoudite: The Ordering of Holiness*. Oxford 2002.

Delouis Olivier. *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios à Constantinople. La contribution d'un monastère à l'histoire de l'Empire byzantin (v. 454–1204)*, 2 vols. Université Paris I Panthéon-Sorbonne. Paris 2005 (unpublished PhD Thesis).

Frøyshov Stig Symeon Ragnvald. The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem // *Saint Vladimir's Theological Quarterly* 51:2–3 (2007) 139–178.

Galadza Daniel. 'Open your mouth and attract the Spirit': St. Theodore Stoudite and Participation in the Icon of Worship // *Church Music and Icons: Windows to Heaven. Proceedings of the Fifth International Conference on Orthodox*

- Church Music, University of Eastern Finland, Joensuu, Finland, 3–9 June 2013* / ed. Ivan Moody, Maria Takala-Roszczenko. Joensuu 2015, 441–455.
- Galadza Daniel. Liturgy at the Great Lavra of St. Sabas from its Beginnings to the First Crusade: A Preliminary Survey // *Orientalia Christiana Periodica* 85 (2019) 113–138.
- Hannick Christian. The Performance of the Kanon in Thessaloniki in the 14th Century // *Studies in Eastern Chant*, vol. 5 / ed. Dmitri Conomos. Crestwood, NY 1990, 137–152.
- Hatlie Peter. *The Monks and Monasteries of Constantinople, ca. 350–850*. Cambridge 2007.
- Kazhdan Alexander. Hermitic, Cenobitic, and Secular Ideals in Byzantine Hagiography of the Ninth Centuries // *Greek Orthodox Theological Review* 30 (1985) 473–487.
- Kazhdan Alexander. Theodore of Stoudios // *Oxford Dictionary of Byzantium* / ed. Alexander P. Kazhdan et al. New York 1991, vol. 3, pp. 2044–2045.
- Kazhdan Alexander. Alexios Stoudites // *Ibid.*, vol. 1, p. 67.
- Leroy Julien. Le cursus canonique chez saint Théodore Studite // *Ephemerides Liturgicae* 68 (1954) 5–19.
- Leroy Julien. La réforme studite // *Il monachesimo orientale. Atti del convegno di studi orientali che sul predetto tema si tenne a Roma, sotto la direzione del Pontificio Istituto Orientale, nei giorni 9, 10, 11 e 12 aprile 1958* [= *Orientalia Christiana Analecta*, 153]. Roma 1958, 181–214.
- Leroy Julien. *Études sur les Grandes Catéchèses de S. Théodore Studite* / ed. Olivier Delouis, Sever J. Voicu [= *Studi e Testi*, 456]. Città del Vaticano 2008.
- Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, т. 5 / ed. Erich Trapp et al. Wien 2005.
- Lucà Santo. La distribuzione calendariale delle Catechesi di Teodoro di studio nel Vat. gr. 2112 // *Manuscripta Graeca et Orientalia. Mélanges monastiques et patristiques en l'honneur de Paul Géhin* / ed. A. Binggeli, A. Boud'hors, M. Cassin [= *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 243 / *Bibliothèque de Byzantion*, 12]. Leuven 2016, 497–522.
- Marinis Vasileios. The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: A Symbolic Understanding of the Byzantine Church Building // *Byzantinische Zeitschrift* 108:2 (2015) 753–770.
- Moran Neil K. *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*. Leiden 1986.
- Mudri-Zubacz Melita. Liturgical Song as an Aural Icon: Towards a Theology of Sound and Participation // *Church Music and Icons: Windows to Heaven. Proceedings of the Fifth International Conference on Orthodox Church Music, University of Eastern Finland, Joensuu, Finland, 3–9 June 2013* / ed. Ivan Moody, Maria Takala-Roszczenko. Joensuu 2015, 456–474.
- Parenti Stefano. Osservazioni sul testo dell'Anafora di Giovanni Crisostomo in alcuni eucologi italo-greci (VIII–XI secolo) // *Ephemerides Liturgicae* 105 (1991) 120–154.

- Parenti Stefano. La «vittoria» nella Chiesa di Costantinopoli della Liturgia di Crisostomo sulla Liturgia di Basilio // *Acts of the International Congress Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872–1948), Rome, 25–29 September 1998* / ed. Robert F. Taft, SJ, Gabriele Winkler [= *Orientalia Christiana Analecta*, 265]. Roma 2001, 907–928.
- Pott Thomas, OSB. Réforme monastique et évolution liturgique. Le réforme stoudite // *Crossroad of Cultures: Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* / ed. Hans-Jürgen Feulner, Elena Velkovska, Robert F. Taft, SJ [= *Orientalia Christiana Analecta*, 260]. Roma 2000, 557–589.
- Pott Thomas, OSB. *Byzantine Liturgical Reform. A Study of Liturgical Change in the Byzantine Tradition* / tr. Paul Meyendorff [= *Orthodox Liturgy Series*, 2]. Crestwood, NY 2010.
- Salaville Sévérien, AA. Messe et communion d'après les Typika monastiques byzantins du Xe au XIVe siècle // *Orientalia Christiana Periodica* 13 (1947) [= *Miscellanea Guillaume de Jerphanion*] 282–298.
- Schartau Bjarne. On Collecting 'Testimonia' of Byzantine Musical Practice // *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin (Université de Copenhague)* 57 (1988) 159–166.
- Schartau Bjarne. 'Testimonia' of Byzantine musical practice, chiefly collected from nonmusical (literary) sources, III // *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin (Université de Copenhague)* 68 (1998) 53–62.
- Taft Robert F., SJ. Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite // *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988) 179–194.
- Taft Robert F. Menaion // *Oxford Dictionary of Byzantium* / ed. Alexander P. Kazhdan *et al.* New York 1991, vol. 2, p. 1338.
- Taft Robert F., Patterson-Ševčenko Nancy. Oktoechos // *Ibid.*, p. 1520.
- Taft Robert F., SJ. *The Byzantine Rite: A Short History* [= *American Essays in Liturgy*]. Collegeville, MN 1992.
- Taft Robert F., SJ. The Interpolation of the Sanctus into the Anaphora: When and Where? A Review of the Dossier. Part II // *Orientalia Christiana Periodica* 58 (1992) 83–121.
- Taft Robert F., SJ. The Frequency of the Eucharist throughout History // *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*. Roma 2001², 87–110.
- Taft Robert F., SJ. The Frequency of the Celebration of the Eucharist throughout History // *Between Memory and Hope: Readings in the Liturgical Year* / ed. Maxwell E. Johnson. Collegeville, MN 2001, 77–96.
- Taft Robert F., SJ. Changing Rhythms of Eucharistic Frequency in Byzantine Monasticism // *Il monachesimo tra eredità e aperture. Atti del Simposio «Testi e temi nella tradizione del monachesimo cristiano» per il 50° Anniversario dell'Istituto Monastico di Sant'Anselmo, Roma, 28 maggio – 1 giugno 2002* / ed. M. Bielawski, D. Hombergen [= *Studia Anselmiana*, 140]. Roma 2004, 419–458.

Talbot Alice-Mary. *Semantron* // *Oxford Dictionary of Byzantium* / ed. Alexander P. Kazhdan *et al.* New York 1991, vol. 3, p. 1868.

Thomson Francis J. Saint Anthony of Kiev – the Facts and the Fiction: The legend of the blessing of Athos upon early Russian monasticism // *Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines* (Institut slave de de Prague) 56 (1995) 637–668.

Daniel Galadza

**SAINT THEODORE STOUDITE ON THE DIVINE LITURGY
AND THE FREQUENCY OF THE EUCHARIST**

This paper examines the writings of St. Theodore Stoudite on the celebration of the Divine Liturgy and the frequency of receiving the Eucharist. An excerpt from Letter 554 (written c. 809–811) mentions daily reception of the Eucharist outside the Divine Liturgy, which this paper contextualizes on the basis of similar prayers and rites in extant liturgical manuscripts contemporaneous with the life of Theodore. His other writings, such as the Great and Small Catecheses, point to the context of the Eucharist within common worship that emphasized orderly singing in church and prayer in community. Daily Divine Liturgy was a later monastic practice that replaced a more frequent celebration of the Liturgy of the Presanctified Gifts or other methods of receiving Communion outside the context of the Divine Liturgy.

Keywords: Theodore Stoudite, Divine Liturgy, Eucharist, Communion, church music, Byzantine liturgy.